

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Г.Ф. ГРИНЬКА У 1919 – НА ПОЧАТКУ 1920 РОКУ

У статті розглядаються факти політичної діяльності Г.Ф.Гринька у лавах партії боротьбистів. Доводиться теза про те, що саме цей період його життя явився часом його політичного зльоту і активності.

Ключові слова: Г.Гринько, партія боротьбистів, більшовики, Комінтерн.

В статье рассматриваются факты политической деятельности Г.Ф.Гринько в рядах партии боротьбистов. Выдвигается тезис о том, что данный период его жизни явился периодом его политического взлёта и активности.

Ключевые слова: Г.Гринько, партия боротьбистов, большевики, Коминтерн.

The facts of political activity are examined in the article G. Grinko in rows parties of боротьбистов. A thesis is pulled out that exactly this period of his life was the period of his political flight and to activity.

Keywords: G Grinko, party of borotbistish, bolshevists, Komintern.

Постановка проблеми. Якісно новий етап в розвитку історичної науки після 1991 р. поклав початок зростанню дослідницького інтересу до історичних постатей доби національних змагань 1917-1920 рр. Одним з активних представників того часу був Григорій Федорович Гринько (1890-1938 рр.), який увійшов у вітчизняну історію як видатний державний та громадський діяч. Ім'я Г.Ф.Гринька нерозривно пов'язано з боротьбою за самостійний розвиток української держави (хоча й у рамках комуністичної ідеології), що співпадає з часом його перебування у лавах партії боротьбистів (1919 – поч.1920 рр.). Дослідження періоду політичної діяльності Г.Ф.Гринька стала основною метою статті.

Об'єкт дослідження: Постать Г.Ф.Гринька на тлі подій 1919 – поч. 1920 рр.

Предмет дослідження: Політична діяльність Г.Ф.Гринька, його роль у відстоюванні особливого шляху розвитку України в період 1919 – на поч. 1920 рр.

Хронологічні рамки визначились часом перебування Г.Ф.Гринька у лавах партії боротьбистів від червня 1919 р. до моменту самоліквідації УКП(б) у березні 1920 р.

Аналіз актуальних досліджень. Демократичні процеси, що започаткували розбудову української незалежної держави, заклали підґрунтя якісно нового підходу у розвитку національної історичної біографістики. З'являються спеціальні дослідження про активних учасників подій 1917 — 1920 рр. Але слід зазначити, що діяльність Г.Ф.Гринька під час його членства в партії боротьбистів, залишилася поза увагою дослідників. До того ж, деякі публікації мають значні розбіжності щодо фактів його біографії, зокрема дати вступу Г. Гринька до партії боротьбистів.

Праці дослідників Л.Польового [1], М.Виговського [2], І.Лікарчука [3] та ін. стосуються, в основному, перебування Г.Гринька на посаді наркома освіти УСРР. Публікації М.Фролова [10], С.Кульчицького [22], І.Майстренка [26], згадують про діяльність Г.Ф.Гринька в 1919 – на поч. 1920 рр. фрагментарно, що в свою чергу обумовлює необхідність подальшого дослідження цього періоду.

Метою статті є аналіз політичної діяльності Г.Ф.Гринька, як представника партії боротьбистів протягом 1919 – початку 1920 рр.

Виклад основного матеріалу. Політичний вибір на користь партії боротьбистів Г.Ф.Гринько зробив у червні 1919 р. Саме ця дата буде фігурувати у протоколі засідання Тимчасового бюро ЦК КП(б)У від 28 березня 1920 р., як дата його вступу до УПСР (комуністів – боротьбистів). Тоді, у березні 1920 р., члени партії боротьбистів увійшли до лав КП(б)У, здобувши різний партстаж. Ті, хто перебував в УПСР з моменту її розколу (травень 1918 р.), отримали партстаж в КП(б)У з 1918 р., інші – з моменту їх вступу до партії боротьбистів. Партстаж Г.Ф.Гринька в КП(б)У, також значився зі дня його перебування у лавах партії боротьбистів, тобто з 03.06.1919 р. [8, арк.51], [9, арк.46]. Вибір Григорія Федоровича був не випадковим. Ще гімназистом, у 16 років, він захопився революційним рухом та вступив до лав партії соціалістів-революціонерів [1, с.333]. Майбутня УКП(б) сформувалася у лавах Української партії соціалістів-революціонерів як її ліве крило. В травні 1918 р. у лавах УПСР стався розкол, обумовлений розбіжністю поглядів. Праві у середовищі УПСР прагнули до компромісу з урядом П.Скоропадського, тоді як ліве крило партії виступало за проголошення Радянської влади в Україні [4, с.77]. У своїй політичній боротьбі обидві частини УПСР спиралися на українське селянство та національну інтелігенцію, але їх мета та тактика революційної боротьби були відмінні. Боротьбисти, спираючись на програмні засади “тактичних

коректив до загальної лінії комунізму” [5], схилились до співпраці з більшовиками. Слід зазначити, що на початку Української національної революції така співпраця мала місце навіть у політиці УЦР, бо її політичні та економічні гасла багато в чому співпадали з гаслами РСДРП(б) [6, с.338]. Найчисленніша на той момент (майже 15 000) та найорганізованіша з усіх самостійницьких партій в Україні [10, с.132], партія боротьбистів стояла на позиції всесвітнього федеративного устрою у рамках комуністичної ідеології, що поєднувало її з більшовиками. Але, за думкою боротьбистів, до такої федерації, Україна мала вступити як самостійний політико-адміністративний організм з однаковим обмеженням прав і України і Росії.

“Україна зовсім окрема держава, – писала у квітні 1919 р. газета “Боротьба”, яка відрізняється від Росії не тільки мовою, але й соціально-економічними умовами” [11]. Перебуваючи на твердих самостійницьких позиціях, партія боротьбистів вважала КП(б)У за філію російських більшовиків [10, с.133]. Боротьбисти щиро вірили, що впливаючись у політичні змагання за встановлення радянської влади в Україні, саме вони зможуть очолити державотворчий процес, як осередок українського національного руху [12, с.21]. З метою досягнення статусу єдиного національного революційного центру, партія боротьбистів йде на блокування.

Об’єднання Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів) та Української соціал-демократичної робочої партії (незалежних лівих) в єдину

Українську комуністичну партію (боротьбистів), що відбулася 6 серпня 1919 р., відкривало перспективу мати своє представництво у міжнародному комуністичному центрі, як окремої секції III Комуністичного Інтернаціоналу.

Саме в цей час Г.Ф.Гринько швидко завойовує авторитет в партійному середовищі УКП(б). В серпні він обирається членом ЦК партії [2, с.59] та вводиться до складу делегації, яка повинна була звернутись до Виконкому Комінтерна з проханням про вступ до його лав. З цією метою була створена делегація, що мала назву: “Урядова фракція УКП (боротьбистів)”. До складу “Урядової фракції”, який був остаточно затверджений 13 серпня, було введено 8 осіб, з яких троє, в тому числі і Г.Гринько, призначались її керівниками [14, арк.1]. 16 вересня Урядова фракція отримала нову назву: “Закордонне Бюро Центрального Комітету Української Комуністичної партії (боротьбистів)” [14, арк.5], а через 12 днів, Г.Ф.Гринько, як його представник, особисто передав звернення УКП(б) до Бюро Виконкому Комінтерна. Документ, що був переданий до Комінтерну мав назву Меморандуму Української комуністичної партії (боротьбистів) Виконавчому Комітетові III Комуністичного Інтернаціоналу. Він був спробою українських комуністів-боротьбистів знайти міжнародне визнання партії як члена Комінтерну та справжнього ядра національних комуністичних сил, готового взяти на себе керівництво національним революційним рухом. Меморандум мав додаткового листа в якому стверджувалось право українських комуністів творити свою самостійну національну революцію без допомоги “червоних багнет та зразкового шаблону” з боку Росії [17]. Російська революція повинна була лише послужити зразком для перемоги революції в Україні.

Текстова розробка цих документів належала Г.Ф.Гриньку [16, арк.44, 57 зв.]. Саме це авторство було пригадано Г.Ф.Гриньку у 1937 р., коли він був звинувачений у причетності до правотроцькистського блоку [18, с.38]. Але, восени 1919 р. це авторство, безумовно, тільки сприяло зростанню авторитета Г.Гринька, який вже в жовтні 1919 р. очолив Закордонне Бюро і був наділений правами представляти партію, проводити переговори з офіційними установами і відповідальними особами РКП(б) і Комінтерну з метою вступу до нього [15, арк.12].

Голові Закордонного Бюро неодноразово доводилося відстоювати свою позицію щодо особливого шляху для України [19]. Ідея створення УСРР з самостійним політичним апаратом у рамках соціалістичної федерації, яку на той час декларували більшовики, спонукала Г.Ф.Гринька стверджувати, що майбутнє України повинне розумітися в економічній самостійності та в створенні свого національного українського економічного центру [12, с.34]. Численні переговори, які доводилося проводити Г.Ф.Гриньку та його тогочасне листування з керівниками РКП(б), свідчать про те, що твердість, відкритість, наполегливість були незмінними рисами його характеру. Яскравим підтвердженням цьому є лист Г.Гринька до В.Леніна, в якому висловлювалась непохитна впевненість в тому, що російська комуністична партія виявить справжній інтернаціоналізм, якщо не буде проводити політику насадження «червоного» імперіалізму в Україні [12, с.35].

Однак, дії голови Закордонного бюро партії боротьбистів Г.Ф.Гринька не підтримувалися відповідальними особами Виконкому Комінтерну. У своєму зверненні до Виконкому від 25 жовтня 1919 р., Г.Гринько пише, що з моменту подачі Меморандуму та листа до нього (28 вересня), ніяких істотних змін не відбулося, окрім пропозиції з боку російських більшовиків увійти до Комінтерну через членство в КП(б)У. Подальші переговори з більшовицькими лідерами з метою перегляду цієї

пропозиції, хоч і мали деякі позитивні результати, до конкретних змін не привели [15, арк.11-12].

Що стосується КП(б)У, то її дії, відносно УКП(б), носили відкрито нападницький характер. До Зафронтбюро ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) надходили численні листи проти боротьбистів. Одне з них, від члена ЦК КП(б)У О.Бубнова, від 10 жовтня 1919 р. стверджувало, що збереження партії боротьбистів, як самостійного цілого, сприяє лише посиленню “куркульської ідеології”. Автор листа наполягав на відмові боротьбистам у членстві в Комінтерні та закликав до ліквідації УКП(б), як самостійного суб’єкта, шляхом її з’єднання з КП(б)У [20, арк. 17, 19]. Ще один лист українських більшовиків до ЦК РКП(б) від 12 листопада 1919 р. вимагав ні в якому разі не йти на поступки боротьбистам [21, арк.11-12]. 19 листопада того ж року голова Раднаркому України Х.Раковський звернувся до В.Леніна з “Тезами з українського питання”, головною ідеєю яких було визнання лише формальної незалежності УСРР при централізованому управлінні обороною та господарством [22, с.77]. Тези були винесені на засідання VIII Всеросійської партійної конференції, яка прийняла їх за основу.

Отже, гальмуючи прийняття рішення про входження УКП(б) до Комінтерну, партія більшовиків проводила цілеспрямовану ліквідаційну політику відносно партії боротьбистів. Попри це, діяльність Г.Ф.Гринька мала неабиякий успіх. На початку листопада 1919 р. у Москві був надрукований перший номер журналу “Украинский коммунист” органу Закордонного Бюро ЦК УКП(б). Він вийшов російською мовою за редакцією Г.Ф.Гринька та містив його статтю під назвою: “К вопросу об очередных задачах в развитии революции на Украине»” Епіграфом до неї було взято фрагмент з програми РКП(б), в якому говорилося про необхідність особливої обережності та уваги до національного почуття трудящого люду “пригноблених націй” [23, арк.4]. Автор намагався довести керівникам ЦК РКП(б) необхідність здійснення особливого національного революційного шляху в Україні. Г.Ф.Гринько доводив необхідність звільнення народу України з-під влади “великодержавного угнетения”, стверджуючи, що Україна є не об’єктом, а навпаки, суб’єктом революційної боротьби та розвитку [23, арк.5]. У статті робився висновок про необхідність створення в Україні самостійного національного комуністичного центру, як закінченої системи влади, близької і рідної мільйонам українців з традиційними думками і почуттями, які склалися в процесі історичного розвитку національного суспільства [23, арк.5].

Окрім статті Г.Ф.Гринько робить ще одну спробу вплинути на позицію КПБ(У) щодо УКП(б). Він пише листа до В.Леніна, в якому рішуче спростовує наклеп більшовицької преси на партію боротьбистів [24, арк.7-8].

Ці зусилля не залишилися непоміченими. Незважаючи на протидію деяких більшовицьких лідерів, УКП(б) вдалося здобути підтримку III Інтернаціоналу. Рішенням Виконкому Комінтерну від 19 листопада 1919 р. було оголошено про тимчасовий допуск представників партії боротьбистів до Виконкому III Інтернаціоналу з дорадчим голосом, хоча боротьбистам радили, все ж таки увійти до Комінтерну через КП(б)У, як “старую, массовую ком. партию...” [20, арк.24]. На засіданні Політбюро ЦК РКП(б) від 21 листопада було заслухано питання про можливе включення УКП(б) до складу Комінтерну, хоча остаточне рішення ще не було прийняте [20, арк.22].

На початку грудня 1919 р., виступаючи на VIII конференції РКП(б), В.І.Ленін підтримав політичний союз з українськими національними силами. В резолюції “О Советской власти на Украине”, було зроблено наголос на необхідності “поступок” українцям, бо усвідомлювалась неможливість ігнорувати вплив боротьбистів на українське селянство, без якого перемога над Денікіним та Петлюрою залишалась би під питанням. Тимчасова перемога партії боротьбистів була результатом сприятливого перебігу подій та успіху голови Закордонного Бюро УКП(б) Г.Ф.Гринька, який суттєво вплинув на тогочасну ситуацію.

Авторитет Г.Гринька помітно зростає, не лише в середовищі УКП(б), а і серед членів КП(б)У. Коли у грудні 1919 р., після звільнення більшовиками від денікінських військ Полтави і Харкова, повстало питання про створення тимчасового надзвичайного органу влади – Всеукраїнського, Г.Ф.Гринько увійшов до його складу, як представник партії боротьбистів. Всеукраїнськом мусив діяти як верховна влада до моменту повного звільнення території України та скликання з’їзду Рад. Питання про склад Всеукраїнського вирішувалося 12 грудня на міжпартійному засіданні у Москві. За пропозицією Г.Гринька, до складу Всеукраїнського повинні були увійти 3 представники КП(б)У, 2 з УКП(б) [25, арк.34]. Але розбіжність між представниками УКП(б) та КП(б)У в питанні створення окремого українського економічного центру (Уккранаргоспа) і наполегливі вимоги Г.Гринька та Л.Коваліва щодо існування автономних від центральних органів влади Наркомпроду, Наркомосу, Наркомзему, привели до відмови з боку боротьбистів підписувати загальну угоду про створення Всеукраїнського.

Внаслідок цього, з 13 грудня більшовики змінили склад ревкомів. Відтепер, як Всеукрревком, так і місцеві ревкоми стали формуватися за одним принципом: 3 члена КП(б)У, 1 боротьбист та 1 лівий есер-борьбист [26, с.123]. До того ж, у більшовицької пресі розгорнулася дискредитуюча УКП(б) кампанія. Боротьбистів характеризували, як партію, що саботує спільну участь з КП(б)У в єдиному органі влади, незважаючи на “повне визнання” більшовиками незалежності України [20, арк.31]. За цих обставин, 17 грудня 1919 р. Г.Гринько та Л.Ковалів, були змушені змінити тактику і беззастережно приєднатися до Манифесту Всеукрревкома із запевненням, що УКП(б) “будет проводить вместе с КПУ в Ревкоме намеченную в этом Манифесте программу” [25, арк.42].

Однак, досягнутий результат, не зважаючи на далекоглядність Г. Гринька та Л. Коваліва, був поразкою. Неучасть в уряді була для боротьбистів рівнозначною усуненню УКП(б) з політичної арени але, підписавши угоду, партія поступалася своїми принципами в питанні створення українських автономних органів влади [25, арк.42, 43]. Після поступок з боку УКП(б), Г.Ф.Гринько, як її представник був затверджений членом Всеукрревкому, про що повідомляла газета “Боротьба” [27].

Однак, політична ситуація змінилася не на користь боротьбистів. УКП(б) послабила свої позиції не тільки в уряді, але і в питанні вступу до Комінтерну. 22 грудня 1919 р., на вечірньому засіданні Бюро Виконкому III Інтернаціоналу була прийнята постанова про обов’язкове об’єднання усіх комуністичних сил України в одну партію [20, арк.32]. Присутні на засіданні Г. Гринько та Л.Ковалів не змогли вплинути на рішення Виконкому про створення тимчасової комісії Комінтерна з метою сприяння справі об’єднання КП(б)У і УКП(б) [20, арк.33].

У січні 1920 р. політичне протистояння між УКП(б) та КП(б)У загострилося. Посилаючись на виступ В.Леніна на VIII конференції РКП(б) та його слова про необхідність поступок українцям, а також про підтримку з боку федералістів з числа членів КП(б)У, Г.Гринько та інші лідери УКП(б) намагались змінити ситуацію на свою користь. Виступаючи на сторінках газети “Пролетарська правда”, Г.Ф.Гринько знову підкреслив необхідність створення українського комуністичного центру, органічно пов’язаного з місцевими умовами [19]. Його позиція була підтримана 13 січня 1920 р. на Київській міській конференції УКП(б), яка задекларувала, що “делегатами відмічається гаряче бажання майже всіх партійних товаришів, аби на Україні була тільки одна комуністична партія” [32].

Що стосується більшовиків, то вони в своїх численних листах до В. Леніна та до Виконкому Комінтерна характеризували УКП(б) як “форпост контрреволюції” [20, арк.38], що мало негативні наслідки. На засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 17 січня 1920 р., була прийнята постанова про “решительное заявление о непринятии боротьбистов в Интернационал” [20, арк.37]. Виконком Комінтерну підтримав рішення Політбюро і 5 лютого остаточно відмовив УКП(б) у прийомі до лав III Інтернаціоналу [10, с.137]. До того ж, В. Ленін дав пряму вказівку про необхідність найточнішого виконання боротьбистами усіх директив уряду, що ставило їх під суворий нагляд, щоб у разі найменшого відступу від лінії уряду, підготувати їх ганебне вигнання з лав Всеукрревкому [13, с.95].

У відповідь Г.Гринько, О.Шумський, М.Полоз у відкритому листі до Комінтерну заявили про несправедливі звинувачення [28, арк.52], однак, лист не вплинув на позицію III Інтернаціоналу. В.Ленін і більшовики більш не потребували підтримки УКП(б) у боротьбі проти Денікіна. За ініціативою В.Леніна була прийнята резолюція про необхідність ліквідації УКП(б), як партії, що порушує основні принципи комунізму [10, с.86]. 24 лютого ЦК КП(б)У прийняв остаточне рішення про розрив блоку з боротьбистами. Проте, публікація цього рішення була відкладена до конференції УКП(б), відкриваючи, таким чином, боротьбистам можливість вступу до КП(б)У [10, с.87].

19 лютого відбулося останнє засідання Всеукрревкому і УКП(б) втрачала як членство в органах влади УСРР, так і можливість представництва у міжнародному комуністичному центрі. Фінансова підтримка партії боротьбистів з боку КП(б)У, також, припинялась, що було суттєво важливим для УКП(б) в цих непростих умовах. В середовищі самої партії назрівав розкол [10, с.137], і керівництво УКП(б) в особі О.Шумського, В.Еллана-Блакитного, Г.Гринька виступило за об’єднання з КП(б)У. З тактичних міркувань, керівники партії визнавали за необхідне зберегти присутність боротьбистів в органах влади з метою втілення в життя свого ідеологічного курсу – здобуття самостійності УСРР у рамках комуністичної ідеології. Колишній член ЦК УКП(б), а пізніше член ЦК КП(б)У і народний комісар фінансів України М.Полоз пізніше згадував, що вступивши до лав КП(б)У, боротьбисти керувались влучним висловом В.Еллана-Блакитного на ліквідаційному з’їзді партії у березні 1920 р.: “Ми зільємось, розільємось і заллем більшовиків” [29, с.270].

Г.Ф.Гринько був одним з основних провідників ідеї самоліквідування УКП(б) та злиття партії з КП(б)У. Саме його пропозиція в ЦК УКП(б) послужила основою для тексту телеграми

Х. Раковському, яка була передана 28 лютого в Політбюро ЦК РКП(б). В телеграмі висловлювалась згода на вступ партії боротьбистів до складу КП(б)У на умовах повного підпорядкування [20, арк. 57].

Саме Г. Гриньку було доручено проводити тривалі переговори з КП(б)У стосовно цього питання, які завершилися до 1-го березня 1920 р. Наслідком цих переговорів з боку КП(б)У були обіцянки високих посад у партійно-державному апараті УСРР та керівні посади в усіх губкомах та губвиконкомах КП(б)У. Все це справляло враження про те, що боротьбисти будуть відігравати значну роль в КП(б)У, і тому 20 березня 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв постанову про самоліквідацію партії.

З часом, виступаючи на конференції КП(б)У, представник ЦК партії боротьбистів В. Блакитний говорив: “Борьбистская конференция после глубокой внутренней борьбы поняла, что в суровом суждении Интернационала заключается приказ: “В коммунистическую колонну стройся!”. И мы, выполнив этот приказ, постановили ликвидировать себя как партию и организованно вступить в КПУ...” [30, арк.4]. Комуністична преса з захопленням коментувала цю подію: “18 товарищей, бывших боротьбистов пришли на нашу конференцию, чтобы перестать быть боротьбистами и стать коммунистами-большевиками...” [31]. Після березня 1920 р. деякі партійні лідери УКП(б) посіли високі партійні посади у КП(б)У. Що стосується Г. Гринька, то він не увійшов тоді до складу ЦК КП(б)У, але зберіг дуже впливову та авторитетну посаду наркома освіти, яку обійняв як один з лідерів УКП(б) ще з лютого 1920 р. [10, с.143, 195].

Висновки. Упродовж 1919 – поч. 1920 р. Г.Ф.Гринько, як член ЦК партії боротьбистів, голова Закордонного Бюро, а з грудня 1919 р. – член Всеукраїнського бюро, бере активну участь в провадженні програмної ідеї партії про здобуття для УКП(б), як єдиного виразника інтересів трудящих України, представництва в Комінтерні та створенні УСРР з самостійними органами влади, вільними від впливу органів РСФРР. На жаль, зусилля Г.Ф.Гринька не увінчались успіхом. Проте, вони свідчили, що ідея самостійної України відповідала прагненням значної кількості населення України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Польовий Л.П. Нарком Григорій Гринько / Л.П.Польовий // Про минуле заради майбутнього. – К.: Видавництво при Київському державному університеті, 1989. – С.332-341.
2. Виговський М. Державно-політична діяльність наркома освіти Г.Ф.Гринька. / Микола Виговський // Пам'ять століть.– 2008.– №4-5.– С.57-69.
3. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України (1917-1943 рр.) / І.Л.Лікарчук – К.: Ешке, 2002. – 328 с.
4. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / П.І.Мазепа. – Д.: Січ, 2001. – 415 с.
5. Боротьба. – 1920. – 28 січня.
6. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф.Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.
8. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (далі: ЦДАГО). Ф.1. Оп.20. Спр.194. Арк.244.
9. ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.327. Арк.123.
10. Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917-1922). Становлення і функціонування / М.О.Фролов. – Запоріжжя: Прем'єр, 2003. – 448 с.
11. Боротьба. – 1919. – 27 квітня.
12. Мейс Дж., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. Монографія / Дж. Мейс, М. Панчук. – К.: ІНВІП, 1997. – 82 с.
13. Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття / О.Б.Бриндак. – Одеса: Астропринт, 1998. – 182 с.
14. ЦДАГО. Ф.43. Оп.1. Спр.45. Арк.13.
15. ЦДАГО. Ф.57. Оп.2. Спр.373. Арк.37.
16. ЦДАГО. Ф.43. Оп.1. Спр.50. Арк.84 .
17. Боротьба. – 1919 . – 13 серпня.
18. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
19. Пролетарська правда. – 1920. – 6 січня.
20. ЦДАГО. Ф.57. Оп.2. Спр.259. Арк.95.
21. ЦДАГО. Ф.57. Оп.2. Спр.383. Арк.13
22. Кульчицький С. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928) / С.Кульчицький. – К.: Основи,1996. – 395 с.
23. ЦДАГО. Ф.43. Оп.1. Спр.49. Арк.94.
24. ЦДАГО. Ф.43. Оп.1. Спр.46. Арк.13.
25. ЦДАГО. Ф.57. Оп.2. Спр.490. Арк.94.
26. Майстренко Іван. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. / Іван Майстренко. – Рідмонтен: Канадський Інститут Українських Студій, 1985. – 416 с.

27. Боротьба. – 1919. – 28 грудня.
28. ЦДАГО. Ф.43. Оп.1. Спр.59. Арк.62.
29. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника. / Г. Костюк. – Київ: Смолоскип, 1995. – 598 с.
30. ЦДАГО. Ф.57. Оп.2. Спр.385. Арк.17.
31. Правда. – 1920. – 30 марта.
32. Боротьба. – 1920. – 15 січня.